

Черкез Р.Г.

Черкез Р.Г.

Інститут термоелектрики НАН і МОН України,
вул. Науки, 1, Чернівці, 58029, Україна

ПРОНИКНІ ГЕНЕРАТОРНІ ТЕРМОЕЛЕМЕНТИ З МАТЕРІАЛІВ НА ОСНОВІ $Co - Sb$

Приведено результати комп'ютерних досліджень проникних термоелементів на основі $Co-Sb$. Визначено оптимальні параметри та концентрації легуючих домішок, при яких реалізується максимальна ефективність перетворення теплової енергії в електричну. Показано можливість підвищення ККД проникних термоелементів з матеріалів на основі $Co-Sb$ в порівнянні з традиційними в 1.1-1.3 рази.

Ключові слова: проникні термоелементи, комп'ютерне проектування, матеріали на основі $Co-Sb$.

Results of computer investigations of permeable thermoelements based on $Co-Sb$ are presented. Optimal parameters and concentrations of doping impurities whereby maximum efficiency of thermal into electric energy conversion is accomplished are determined. Possibility of 1.1-1.3-fold efficiency increase of permeable thermoelements of $Co-Sb$ based materials as compared to conventional ones is demonstrated.

Key words: permeable thermoelements, computer design, $Co-Sb$ based materials.

Вступ

Використання теплових відходів від промислового виробництва та двигунів внутрішнього згорання є перспективним напрямком вирішення задач збереження енергоресурсів [1]. Привабливі властивості термоелектричного способу прямого перетворення теплової енергії в електричну - відсутність рухомих частин і можливість функціонування в екстремальних умовах, забезпечують термоелектричним генераторам переваги в порівнянні з іншими. При цьому, традиційно використовують термоелектричні модулі з однорідних матеріалів, максимальне значення параметру термоелектричної добротності яких досягається у досить вузькому діапазоні температур [2]. Це обумовлює не достатню ефективність термоелектричних перетворювачів енергії, а, відповідно, і обмежує можливості їх практичного використання.

На протязі останнього десятиріччя все більшу увагу дослідників привертають перспективні термоелектричні матеріали на основі $Co-Sb$ [3]. Вони є екологічно безпечні та характеризуються досить високими значеннями коефіцієнтів термоЕРС й електропровідності з максимальними значеннями безрозмірного параметру термоелектричної добротності ZT на рівні 1 - 1.1 в діапазоні температур 700 – 750 К [4-5].

Поряд з цим, останнім часом суттєво підвищився інтерес до вивчення проникних термоелементів, в яких підведення та відведення тепла здійснюється не лише через поверхні спаїв, а й за рахунок використання розвиненої поверхні теплообміну в об'ємі матеріалу віток [6]. В таких, термоелементах, забезпечується їх проникність для прокачки крізь них потоків газів або рідин, що

дозволяє підвищити ефективність термоелектричного перетворення енергії. Використання проникних структур в термоелектричних модулях з *Bi-Te* дозволило покращити ефективність перетворення енергії на 30 % [7].

Однак, використання проникних термоелементів з перспективних матеріалів на основі *Co-Sb*, в літературі не зустрічалось. Тому, метою роботи є визначення характеристик проникних генераторних термоелементів з матеріалів на основі *Co-Sb*, виявлення оптимальних теплофізичних та конструкційних їх параметрів, за яких реалізується максимальна ефективність перетворення теплової енергії в електричну.

Фізична модель та її математичний опис

Фізичну модель проникного термоелемента в режимі генерації електричної енергії представлено на рис. 1. Термоелемент складається з віток *n*- та *p*-типів провідності, фізичні властивості яких залежать від температури. Підведення тепла здійснюється шляхом пропускання теплоносія крізь вітки через канали (пори). Кожна вітка складається з N_n і N_p – сегментів, відповідно, контактний опір з'єднання r_0 . Бічні поверхні віток адіабатно ізолювані, температура теплоносія на вході в термоелемент T_m – задана. Температура холодних спаїв T_c – термостатована.

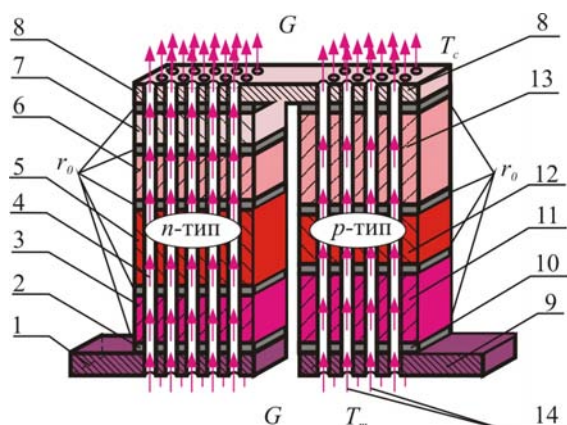

Рис. 1. Фізична модель проникного сегментного термоелемента.

- 1, 8, 9 – комутаційні пластини; 2, 10 – комутаційні шари;
3, 5, 6, 7 – сегменти (секції) вітки *n*-типу провідності; 4, 14 – теплоносії;
11, 12, 13 – сегменти (секції) вітки *p*-типу провідності.

Система диференціальних рівнянь, яка описує розподіл температур і теплових потоків у стаціонарному одновимірному випадку, в нескінченно малій частині dx кожного k -го сегменту віток *n*- і *p*-типів провідності, в безрозмірних координатах дається співвідношеннями [7]:

$$\left. \begin{aligned} \frac{dT}{dx} &= -\frac{\alpha_k j}{\kappa_k} T - \frac{j}{\kappa_k} q, \\ \frac{dq}{dx} &= \frac{\alpha_k^2 j}{\kappa_k} T + \frac{\alpha_k j}{\kappa_k} q + j\rho_k + \frac{\alpha_T \Pi_K^1 N_K l_K^2}{(S - S_K) j} (t - T), \\ \frac{dt}{dx} &= \frac{\alpha_T \Pi_K^1 N_K l_K}{Gc_p} (t - T), \end{aligned} \right\} \begin{aligned} k &= 1, \dots, N_{n,p}, \\ x_{k-1} &\leq x \leq x_k, \end{aligned} \quad (1)$$

де Π_K^1 – периметр каналу; N_K – число каналів, S_K – площа перерізу всіх каналів, S – переріз

вітки разом з каналами, G – витрата теплоносія в каналах, c_p – питома теплоємність теплоносія, t – температура теплоносія в точці x , T – температура вітки в точці x , α_T – коефіцієнт тепловіддачі, α , κ , ρ – коефіцієнти термоЕРС, теплопровідності і питомий опір матеріалу вітки.

Питомі потоки тепла q і приведена густина електричного струму j визначаються через

$$q = \frac{Q}{l}, \quad j = \frac{I}{S}, \quad (2)$$

де Q – потужність теплового потоку, що проходить через вітку термоелемента, I – електричний струм, S – площа поперечного перерізу віток термоелемента, l довжина віток термоелемента.

Необхідні для розв'язку (1) граничні умови з урахуванням виділення тепла Джоуля-Ленца, обумовлених контактним опором r_0 в місцях з'єднання сегментів віток, формулюються у вигляді:

$$\begin{aligned} T_{n,p}(0) = T_C, \quad t_{n,p}(1) = T_m, \quad q_{n,p}(1) = 0, \\ T_{n,p}(x_k^+) = T_{n,p}(x_k^-), \quad q_{n,p}(x_k^+) = q_{n,p}(x_k^-) + \frac{r_0}{S_{n,p}} I, \end{aligned} \quad (3)$$

де індекси "-" і "+" позначають значення функцій безпосередньо ліворуч і праворуч від границі стику сегментів x_k ; $k = 1, \dots, N$ – індекс, що визначає номер сегменту вітки.

У випадку пошуку оптимальних значень легуючих домішок, що визначають концентрації носіїв струму в сегментах віток, необхідно задати залежності параметрів матеріалів α , κ , ρ від температури та концентрації носіїв струму (або домішок).

Основною задачею проектування проникного сегментного генераторного термоелемента – визначення таких узгоджених параметрів (приведена густина струму j у вітках, витрати теплоносія в каналах G , концентрації легуючих домішок у матеріалах кожного сегменту), за яких ККД термоелемента досягає максимального значення.

ККД визначимо через відношення електричної потужності P , що генерується термоелементом до зміни ентальпії теплоносія:

$$\eta = \frac{P}{\sum_{n,p} G c_p (T_m - T_C)}. \quad (4)$$

Максимум ККД зручно звести до досягнення мінімуму функціонала:

$$J = \ln \left[\sum_{n,p} \{ G c_p (T_m - T_C) \} \right] - \ln \left[\sum_{n,p} \left\{ G c_p (T_m - t(0)) + q(0) \frac{j(S - S_k)}{l} - I \left(\frac{r_0}{S_n} + \frac{r_0}{S_p} \right) \right\} \right]. \quad (5)$$

Для розв'язку такої задачі використано принцип максимуму Понтрягіна [8], на основі якого отримані співвідношення, що дають необхідні умови оптимальності. Така методика в застосуванні до термоелектричного перетворення енергії описана в багатьох роботах, наприклад [9, 10], і була використана для створення комп'ютерної програми та дослідження проникного термоелемента з термоелектричних матеріалів на основі Co-Sb [11].

Результати комп'ютерного дослідження енергетичних характеристик проникного сегментного генераторного термоелемента на основі Co-Sb

Експериментальні дані про залежності параметрів α , κ , σ матеріалів на основі Co-Sb від температури та легування [12,13] було апроксимовано у вигляді поліноміальних залежностей (рис.2) та використано у комп'ютерній програмі для досліджень. Розрахунок проникного сегментного термоелемента зроблено за умов, коли коефіцієнт теплообміну теплоносія - газу в каналах приймався рівним $\alpha_T = 0.01 \text{ Вт/см}^2 \cdot \text{К}$, що досягається в каналах з діаметром 0.02-0.2 см при ламінарному русі теплоносія і є типовим значенням коефіцієнта тепловіддачі в таких умовах [14, 15]. Площа поперечного перерізу вітки разом з каналами складала $S = 1 \text{ см}^2$, контактний опір в місцях з'єднання віток становив величину $r_0 = 5 \cdot 10^{-6} \text{ Ом} \cdot \text{см}^2$. Розрахунок проводився при умові термостатування холодних спаїв за температури $T_c = 300 \text{ К}$ для різних значень температур теплоносія на вході в термоелемент $T_m = 900 \text{ К}$, 1100 К , 1500 К . При цьому, температура гарячих спаїв термоелемента програмно контролювалась, щоб вона не перевищувала значення 800 К – граничне значення температурних залежностей матеріалів на основі Co - Sb (рис. 2).

В результаті розрахунків були знайдені оптимальні значення j , G та параметра легування x , за яких реалізується максимальна ефективність перетворення теплової енергії в електричну. Визначено залежності коефіцієнта корисної дії та потужності від висоти вітки, діаметру каналів та їх числа.

Залежність максимального ККД η та питомої електричної потужності W проникного генераторного термоелемента за оптимальних значень j , G та параметра легування x віток від висоти вітки l_k для різних температур гарячого спаю наведено на рис. 3. Дані приведені для діаметру каналів $d_k = 0.1 \text{ см}$ та числа каналів $N_k = 25$ шт. на 1 см^2 .

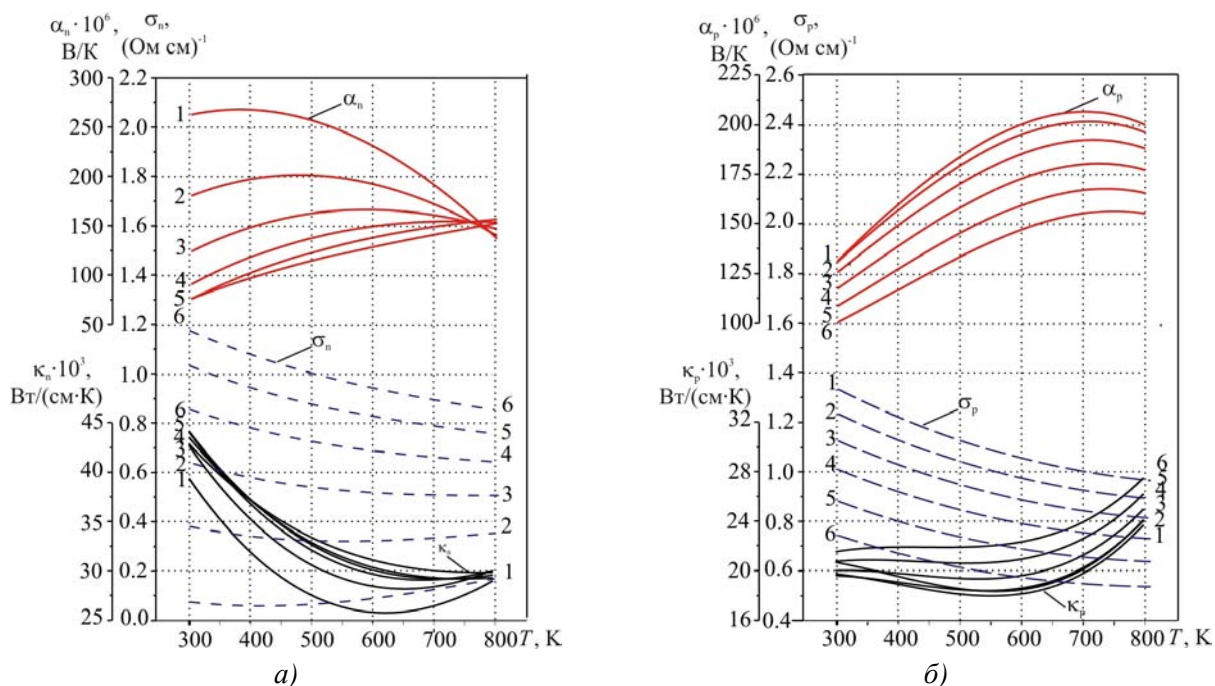

Рис. 2. Температурні та концентраційні залежності параметрів матеріалу на основі Co-Sb: а) матеріал n – типу провідності $\text{CoSb}_{2.875-x}\text{Ge}_{0.125}\text{Te}_x$ для різних значень x-компонентів домішки Te [12]; б) матеріал p - типу провідності $\text{Yb}_x\text{La}_y\text{Fe}_{2.7}\text{Co}_{1.3}\text{Sb}_{12}$ для різних x-компонентів домішки Yb ($x+y = 1$) [13]; (1 – x = 0.050, 2 – 0.150, 3 – 0.250, 4 – 0.350, 5 – 0.450, 6 – 0.550).

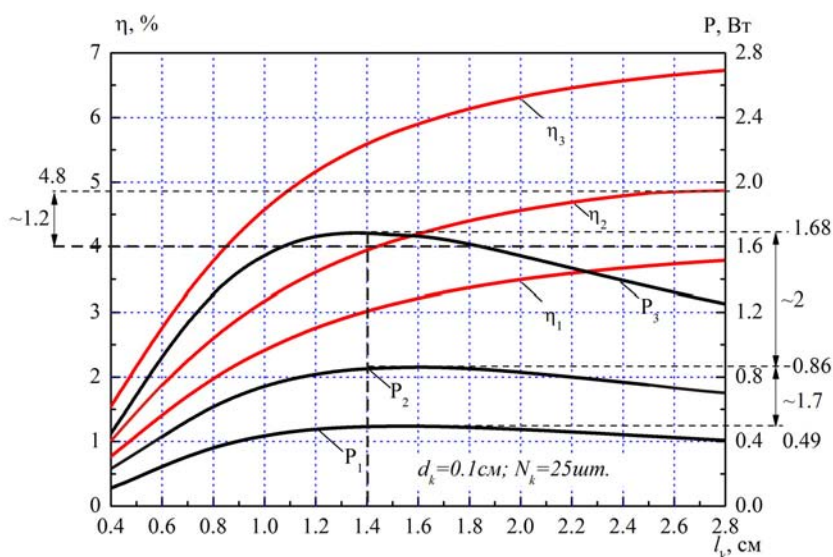

Рис. 3. Залежність ККД та електричної потужності проникного термоелемента на основі Co-Sb від довжини вітки l_k .

1 – температура теплоносія на вході в термоелемент
 $T_m = 900 \text{ K}$; 2 - $T_m = 1100 \text{ K}$; 3 - $T_m = 1500 \text{ K}$.

Видно, що зі збільшенням висоти вітки, ККД зростає та виходить на насичення досягаючи максимального значення ($\eta = 6.7 \%$) для температури теплоносія $T_m = 1500 \text{ K}$. Електрична потужність має максимум при висоті вітки $l_k = 1.4 \text{ см}$, що відповідає оптимальній висоті вітки, за якої реалізується генерація термоелементом максимальної електричної потужності. При цьому ККД для температури теплоносія 1100 K , приблизно в 1.2 рази більший, ніж ККД непроникного термоелемента η_0 , що працює в аналогічних умовах.

Результати досліджень впливу діаметру каналу d_k на ККД та електричну потужність проникного генераторного термоелемента в оптимальних умовах для різних температур теплоносія T_m при висоті вітки $l_k = 1 \text{ см}$ та числа каналів $N_k = 25 \text{ шт.}$ на 1 см^2 наведено на рис. 4.

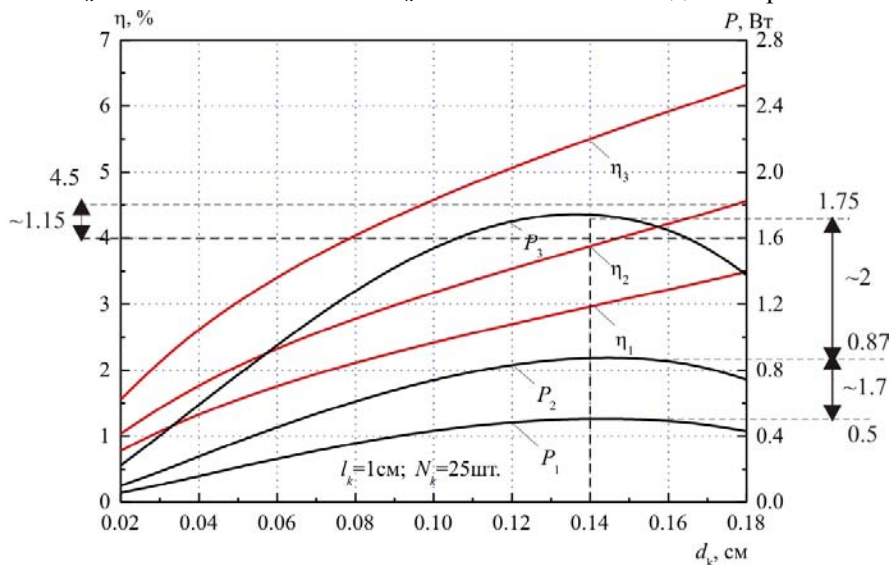

Рис. 4. Залежність енергетичних характеристик проникного односегментного термоелемента від діаметра каналів d_k : 1 – температура теплоносія

$T_m = 900 \text{ K}$; 2 - $T_m = 1100 \text{ K}$; 3 - $T_m = 1500 \text{ K}$.

Як видно з рис. 4, ККД проникного термоелемента зростає зі збільшенням діаметру каналів та має максимальні значення при температурі теплоносія $T_m = 1500$ К як і в попередньому випадку. З приведених залежностей видно також, що ККД проникного термоелемента може бути більший від класичного в 1.15 раз. Електрична потужність має екстремум зі збільшенням діаметру каналів для всіх розглянутих температур гарячих сплавів, однак має найбільше значення для температури теплоносія 1500 К $P = 1.75$ Вт. Це значення досягається при діаметрі каналів $d_k = 0.14$ см, що є оптимальним для отримання максимальної електричної потужності.

Залежність ККД та електричної потужності проникного термоелемента від числа каналів N_k за оптимальних умов по j , G , x для діаметру каналів $d_k = 0.2$ см, висоти вітки $l_k = 1$ см наведено на рис. 5. З даних випливає, що ККД зростає зі збільшенням числа каналів та досягає максимуму як і в двох попередніх випадках за температури теплоносія $T_m = 1500$ К і становить величину $\eta = 6.8$ %. Підвищення ККД може складати в 1.3 рази більше ніж у класичного термоелемента. Електрична потужність має максимум при $N_k \sim 16$ шт. і становить $P = 1.57$ Вт.

Для різних умов роботи проникного генераторного термоелемента з матеріалів на основі Co-Sb необхідно визначати свої оптимальні конструкційні параметри (висота вітки, діаметр каналів та їх число), за яких буде отримана максимальна електрична потужність. ККД в оптимальних умовах роботи переважає класичний термоелемент в 1.1-1.3 рази.

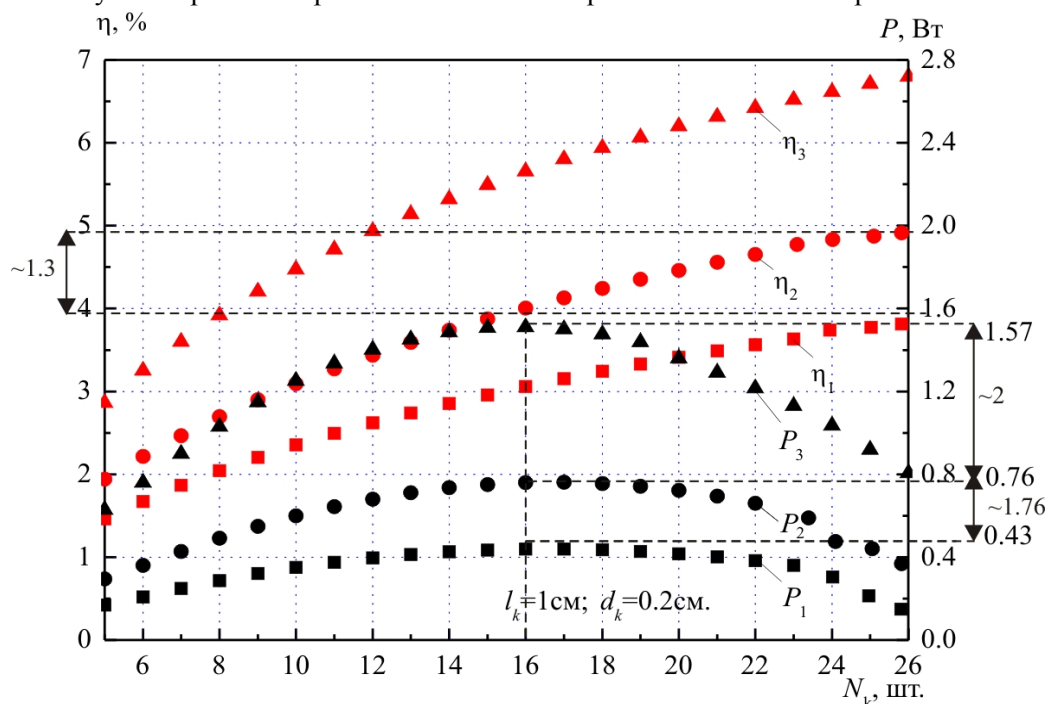

Рис. 5. Залежність енергетичних характеристик проникного сегментного термоелемента від числа каналів N_k .
Температура теплоносія T_m : 1 – 900 К; 2 – 1100 К; 3 – 1500 К.

Висновки

1. Представлено методику розрахунку та проектування проникного генераторного термоелемента з матеріалів на основі Co-Sb.
2. Визначено вплив конструкційних параметрів (висоти віток та кількості сегментів) в оптимальних умовах роботи за ККД на основні характеристики перетворення енергії. Знайдено

оптимальні конструкційні параметри: висоту вітки $l_k = 1.4$ см, діаметр каналів $d_k = 0.14$ см, число каналів $N_k \sim 16$ шт. на 1 см^2 , за яких отримується максимальна електрична потужність.

- Показано, що ККД проникних генераторних термоелементів з матеріалів на основі Co-Sb може бути приблизно у 1.1-1.3 рази більший, ніж у традиційних термоелементів, що працюють в аналогічних умовах.

Література

- Анатичук Л.І. Ефективність термоелектричних рекуператорів енергії вихлопних газів двигунів внутрішнього згорання / Анатичук Л.І., Кузь Р.В., Розвер Ю.Ю // Термоелектрика. –2011. – №4. – С.78-83.
- Сабо Е.П. Технология халькогенидных термоэлементов. Физические основы. Гл.1. Структура и свойства материалов / Е.П. Сабо // Термоэлектричество. – 200. – №3. – С.30.
- C.Uher, Skutterudite-Based Thermoelectrics. Thermoelectrics Handbook. Macro to Nano. Edited by D.M.Rowe (CRC Press, 2006), P.34-1–34-13.
- Jae-Yong Jung, Kwan-Ho Park and Il-Ho Kim. Thermoelectric and Transport Properties of In-filled and Ni-doped $CoSb_3$ Skutterudites. - Journal of the Korean Physical Society, Vol. 57, No. 4, October 2010, pp. 773-777.
- G. A. Lamberton, S. Bhattacharya, R. T. Littleton, M. A. Kaeser, R. H. Tedstrom, T. M. Tritt, J. Yang, and G. S. Nolas. High figure of merit in Eu-filled $CoSb_3$ -based skutterudites. // - Appl. Phys. Lett. 80, 598 (2002).
- Анатичук Л.І. Проникний термоелемент у режимі генерації електричної енергії / Анатичук Л.І., Черкез Р.Г. // Термоелектрика. – 2003. – №2. – С. 35-46.
- Анатичук Л.І. Проникний сегментний термоелемент у режимі генерації електричної енергії / Л.І. Анатичук, Р.Г. Черкез // Термоелектрика. – 2010. – №3. – С. 5-12.
- Zhou A.J., Zhu T.J., Zhao X.B., et al. Improved Thermoelectric Performance of Higher Manganese Silicides with Ge Additions // Journal of Electronic Materials. Vol.39, №9. 2010.P.2002.
- Анатичук Л.І., Вихор Л.Н. Термоэлектричество. Том IV. Функционально-градиентные термоэлектрические материалы. – Черновцы: Букрек, 2012. – 180 с.
- Черкез Р.Г. Проектування термоелектричних проникних структур на основі силіцидів Mg і Mn / Черкез Р.Г., Максимук М.В., Феняк П.П. // Термоелектрика. – 2013. – №6. – С. 62-70.
- Білінський-Слотило В.Р. Підвищення ефективності генераторних модулів на основі CoSb шляхом використання секційних і каскадних структур / Білінський-Слотило В.Р., Вихор Л.М., Михайловський В.Я., Мочернюк Р.М., Семізоров О.Ф. // Термоелектрика. – 2013. – №3. – С. 71-76.
- Su X., Li H., Guo Q., Tang X., Zhang Q., Uher C. Structure and thermoelectric properties of Te- and Ge-doped skutterudites $CoSb_{2.875-x}Ge_{0.125}Te_x$ // Journal of Electronic Materials. Vol.40, № 5. 2011. P.1286-1291.
- Zhou Ch., Morelli D., Zhou X., Wang G., Uher C. Thermoelectric properties of p-type Yb-filled skutterudite $Yb_xFe_yCo_{4-y}Sb_{12}$ // Intermetallics. Vol. 19, №10. 2011. P.1390-1393.
- Лобунец Ю. Н. Методы расчета и проектирования термоэлектрических преобразователей энергии / Ю. Н. Лобунец, Киев Наук. думка, 1989, 176 с.
- Котырло Г. К., Тепловые схемы термоэлектрических устройств / Г. К. Котырло, Г. М. Щеголев // -К.:Наукова думка. - 1973. -215 с.

Надійшла до редакції 27.06.2014